

Сергій Побожій

„Жупани”

справа №1029 про процес над харківськими мистецтвознавцями

Однією з найтрагічніших сторінок репресованої української інтелігенції 1930-х років є ліквідація мистецтвознавчих осередків в Україні¹. Одним з найміцніших осередків була Харківська секція кафедри мистецтвознавства, більшість науковців якої — вихованці Харківського університету, де протягом майже всього його існування (до реорганізації у 1920 році) закладалися міцні підвалини мистецтвознавчої науки, що врешті-решт призвело до формування української школи мистецтвознавства у цьому вищому учбовому закладі Слобожанщини². Імена блискучих вчених: М. Сумцова³, О. Кирпичникова⁴, Є. Редіна⁵, Ф. Шміта⁶, наукова діяльність яких була пов'язана з історією мистецтва, стала наприкінці XIX — початку XX століття своєрідним гарантом набуття студентами фахових знань з мистецтвознавчих дисциплін, а їхні праці — показником високого ступеню розвитку науки про мистецтво у стінах університету. Але цей процес становлення мистецтвознавства був силоміць перерваний низкою реорганізаційних заходів, що мали місце з боку Наркомосвіти у 1920 році. Університети як оплоти старої науки не задовольняли радянську владу. Тож на базі Харківського університету спочатку було створено Академію теоретичних знань (що мала у складі два інститути: суспільних і фізико-математичних наук), а потім — Інститут народної освіти (ІНО), в якому за „інерцією” ще викладала професура університету. Мистецтвознавчі дослідження проводилися на деяких кафедрах, зокрема на кафедрі історії європейської культури, де викладали О. Нікольська⁷, Т. Івановська⁸, М. Лейгер⁹, О. Берладіна¹⁰. Всі — учні професора, академіка ВУАН

Федора Шміта по Харківському університету. Нарешті 15 січня 1926 року постановою президії Укрнауки при кафедрі було відкрито секцію загального мистецтвознавства під керівництвом професора Д. Гордєєва¹¹. Водночас секція була приєднана до Київської науково-дослідної кафедри мистецтвознавства. Таким чином завершувався процес об'єднання двох кафедр різного спрямування: української історії та історії європейської культури, на яких проводилися роботи мистецтвознавчого характеру. Організованими двома підсекціями — українського мистецтва й архітектури та східного мистецтва — керували професори Д. Гордєєв і С. Таранушенко¹². Відповідно і робота секції проводилася у цих напрямках. Дослідження українського мистецтва перепліталось з вивченням вірменського та грузинського мистецтва. Звичайними стали експедиції до Кавказу, започатковані, до речі, ще у Харківському імператорському університеті у 1910-х роках. Така орієнтація стала можливою завдяки ідеям і практичним діям Ф. Шміта, який весь час у своїх наукових працях наголошував на впливі мистецтва кавказького регіону на давньоукраїнське мистецтво. Результати таких експедицій підтверджували наукові гіпотези не лише Ф. Шміта (особливо у галузі архітектури), а і його учнів. Вміщені наукові розвідки у збірнику „Мистецтвознавство” (Х., 1928) засвідчили відданість майже всіх авторів у сповіданні наукових принципів Ф. Шміта.

Статті мали різноманітне спрямування: від узагальнюючих (Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII ст.) до чисто описових (Нікольська О. До вивчення вірменського мініатюр-

ного живопису)¹³. Вихід такого збірника, всі матеріали якого орієнтувалися на академічний напрям у поданні матеріалу, мав значення не тільки з боку виходу в світ такої майже колективної монографії, а й, насамперед, засвідчив наявність мистецтвознавчої школи на Слобожанщині, що сформувалася у надрах Харківського університету. До цього наукові розвідки друкувалися у часописах, збірниках у вигляді окремих статей, нарисів. Проте з боку влади саме цей збірник був підданий нищівній критиці. Навіть скликали збори Інституту матеріальної культури з метою обговорення цього збірника. „Підсилення секції мистецтвознавства” — такий висновок прозвучав у кінці зборів¹⁴. Тепер ми знаємо, що тоді означало таке „підсилення”. Незабаром ця рекомендація була не тільки втілена в життя, а й отримала ще трагічніший поворот: почалася фізична розправа з осередком мистецтвознавства. Протягом жовтня було арештовано всю харківську секцію кафедри мистецтвознавства: С. Таранушенка, Д. Гордєєва, О. Нікольську, О. Берладіну; музейних працівників П. Жолтовського¹⁵, О. Поплавського¹⁶, Д. Чукіна¹⁷. 24 жовтня у Києві арештовано історика мистецтва Ф. Ернста¹⁸. Згодом, 26 листопада цього ж року, було пред’явлено ордер на арешт і Ф. Шміту, який мешкав на той час у Ленінграді. Та будучи там, він неодмінно підтримував тісні звязки з харків’янами. Останні неодноразово приїжджали до нього за консультаціями, у наукові відрядження. З переїздом Ф. Шміта до Ленінграда для нього починаються тяжкі часи, пов’язані з винесенням на розсуд науковців теорії розвитку мистецтва, яка спочатку знайшла відображення у книзі, що вийшла друком у 1919 році у Харкові, а потім — у 1925 році — у Ленінграді. Звульгаризована марксистська критика не сприйняла цю теорію, і як результат — низка нищівних за змістом статей. Складається для вченого тяжка психологічна ситуація, атмосферу якої він передає у листі до Д. Гордєєва від 24 березня 1932 року¹⁹:

„Должен сказать, что Елена Александровна (Нікольська. — С. П.), хотя она по нашему определению „центрург”, была по существу совершенно права, когда убеждала меня никаких деклараций не писать. Я совершенно согласен с нею, что лучше всего помолчать. Трудный мы сейчас переживаем момент. И именно я, если только мое историческое построение правильно, а я в правильности его уверен! — должен знать, что эти трудные времена вовсе не будут продолжаться всегда, а, напротив, кончатся через 2—3 года. Следовательно, заинтересованный в том, чтобы как-нибудь уцелеть до 1936 г., я бы сделал очень умно, если бы спрятался как следует, и делал бы то самое, что

делают все умные и дальновидные люди, — помолчал бы. Да я именно это и собирался сделать. Все, что мне казалось существенным, я печатно высказал, а повторять теперь не время. Только беда в том, что молчать можно не при всех условиях. В частности и Вы все в Харькове и я здесь в Ленинграде вынуждены говорить, ибо в связи с письмом т. Сталина ответа от нас требуют²⁰. А мой принцип таков: молчи, пока можется, но не при каких условиях не лги. На проклятые вопросы дай прямые мне ответы... я и дал.

Побудило меня к этому то печальное положение, в которое Вы все были поставлены²¹. В самом деле, Вы то ведь за меня не поможете и не должны отвечать. Я вовсе не совсем уверен, что Вы просто прочитали мою печатную продукцию за последние 10 лет, — а ее прочтает мало, ее надо проработать на материале. Этого то Вы уж наверное не делали. Но так, как Вы имеете на себя ярлычок, что будто Вы не просто мои друзья, но мои „ученики”, то Вы незнанием моих писаний отговорится не можете: следовательно, что вы о них думаете? Что вы думаете по существу тех вопросов, о которых я писал? Каковы ваши методологические установки? Ну и так далее. Вам пришлось бы наспех просмотреть вновь то, что Вы когда-то, может быть, и читали... а ведь мои книжки не легкое чтение. Надо было притти Вам на помощь и 1) кратко изложить самое существо дела, и 2) дать материал для самой настоящей марксистской критики моих положений. Я вот это и попытался сделать. И все-таки, я вероятно, не нашел бы в себе решимости прочно засесть за большую и по существу, бесполезную работу (хотя бы просто механическую — ведь настучать целых 12, а потом как оказывается и 15 страниц тесной печати совсем не такой пустячок!). Но тут уже пришлось посчитаться с одним маленьким питерским событием: 4 февраля на соединенном заседании кафедр Музейно-краеведческого отделения ЛИЛИ²², в порядке проработки письма тов. Сталина, был поставлен доклад моей кафедры искусствоведения. Так, как аудитория состояла из не специалистов преподавателей, а студентов, я от деталей самокритики совершенно уклонился: я просто заявил, что я принадлежу к дореволюционному поколению ученых, сформировавшемуся без марксизма, и что следовательно как я не стараюсь в последние годы усвоить марксизм, я преуспеть в этом деле, естественно, не могу, ибо марксизм не есть некоторая сумма догматов, которые можно выучить, а есть метод, есть мировоззрение, к которому надо длительно привыкать. Это в известной степени соответствует истине, но не вполне.

Тут же в прениях было отмечено, что я в гораздо большей степени марксист, чем сам признаю, но что мне следует критически пересмотреть свои позиции и очиститься от всякой скверны. В частности на этом настаивал зав. отделением т. Кипарисов, он же зам. Пред. ГАИМК²³. Такое соединение двух властей в одном

лице было мне чрезвычайно неприятно, я безболезненно расстанусь с одним из названных учреждений, но вылететь сразу из обеих я не хотел бы. Пришлось подчиниться. Вот тот документ, который я Вам отправил, и был первым наброском другого документа, который я только теперь закончил для Ленинградского употребления. Второй документ еще обширнее первого, в нем 18 страниц, причем в нем, естественно, отсутствует и начало, и конец Харьковской декларации, т.е. он раза в два объемистее по существу, чем ваша эпистолия. Я сейчас немного жалею, что послал вам поторопившись, первую редакцию. Но моя машинка берет ограниченное количество копий, и переписать для Вас снова 18 страниц — не согласен. Тем более, что и бумаги нет. Авось у Вас и так сойдет. А что здесь будет, того я не знаю. Я даже не совсем уверен, что я Кипарисову декларацию передам, — разве что он уж очень начнет настаивать. Ибо: молчание — золото! (...)

Дополню, что получил телеграмму, что Харьковская выездная сессия ВУАН отменяется, и что состоится только Киевская. В этой бесконечной отмене назначенных сессий чувствуется какое-то чрезмерное презрение к ВУАН. Всесоюзная Ак(адемия) гордится тем, что живет по часам и по календарю, и что за нею ухаживают. Я не совсем понимаю, чего хотят в Харькове добиться, демонстрируя пренебрежение своею Академиею. Сердечно приветствую всю Вашу кампанию. Всем Вам всего наилучшего. Ф. Шмит¹²⁴.

Цей лист, як і інші документи, що друкуються вперше, взяті нами із карної справи №1029. Справа ця має ще й гриф — „Жупани” і складає три досить об'ємні томи. Зараз ми всі знаємо про безліч сфабрикованих справ такого гатунку у 1930-х роках. І процес над харківськими мистецтвознавцями не є виключенням. Фальсифікаторську суть цього процесу визнала і комісія, котра реабілітувала невинно покараних. Аналіз документів зі справи показує і те, наскільки швидко НКВС розробив сценарій, а головне — втілив його у життя. Слідство тривало близько чотирьох місяців (якщо це, звичайно, можна назвати слідством!). Головне обвинувачення всіх, хто проходив по цій справі — інкримінування в участі у контрреволюційній організації „Російсько-українського фашистського блоку” й те, що вони проводили контрреволюційну діяльність, спрямовану на повалення радянської влади. Сфабриковані НКВС документи допитів, спрямування їх у потрібному річизці підтверджують і протоколи допитів. Ту нісенітницю, яку змусили підписати спочатку С. Таранушенка і Д. Гордеева як керівників підсекцій, а фактично, на думку слідчих НКВС, керівників і лідерів мистецтвознавців Харкова пред'являли як доказ вини всім тим, кого допитували пізніше. Ось деякі рядки „зізнань” з допиту Д. Гордеева:

„В 1922 г. по вызову Всероссийской Академии наук, выехал в Ленинград, где сразу же попал в контрреволюционное окружение”¹²⁵; „В Харькове я столкнулся с резкими антисоветскими настроениями, недовольством положением научных работников, борьбой за сохранение старых кадров”¹²⁶; „За время моих наездов в Харьков я сталкивался с рядом лиц — политические мировоззрения которых шли вразрез с политикой Советской власти. Я постепенно из бесед с этими лицами, и особенно, из бесед с академиком Багалеем выяснил, что в Харькове существует ряд политических группировок научных работников, которые ведут антисоветскую работу. Так, мне стало известно, что в Харькове существует сильная группа русской националистической профессуры в составе академика Бузескула²⁷, профессора Гольдина, академика

Серебрякова З. С. Портрет Олени Нікольівни. 1920 р.

Ерш і Феодір Любимович

Шмит Феодір Іванович.

Никольского²⁸, академика Данилевского, профессора Воробьева, профессора Белецкого²⁹, профессора Булаховского³⁰, Ритера³¹ и др. К этой группе примыкали и мои соученики: Берладина, Никольская и Ивановская³²; „Академики Перетц и Шмидт были тесно связаны с Багалеем³³, выступали всегда единым фронтом и сами имели свои кадры, проводившие под их руководством к.-р. работу в Ленинграде...“³⁴; „Помимо личных встреч, мы с Шмидтом регулярно переписывались и все время находились под его идеологическим влиянием. В письмах Шмидт неоднократно давал мне, а через меня и своим бывшим ученикам в Харькове, входившим в к.-р. блок (Берладина, Никольская, Ивановская) установки на проведение политической антисоветской линии в научных работах“³⁵.

У подальшому, як свідчить додатковий протокол допиту Д. П. Гордєєва від 1.XII.1933 р., він бере на себе відповідальність начебто за те, що до цієї організації потрапили й інші люди, до речі, друзі й давні знайомі з Харківського університету. Ось які ярлики НКВС вустами нібито Д. Гордєєва начебтв на харківських мистецтвознавців:

„ — Кого вы знаете из членов к.-р. организации блока по Харькову и по Украине? — по Харькову — ячейка при Харьковской секции Киевской кафедры искусствоведения и связанная с Харьковским государственным художественно-историческим музеем: Никольская Е. А., директор Харьковского государственного художественно-исторического музея, дочь академика „русской“ ориентации.

Берладина К. А., сотрудник того же музея, дворянка, ярко выраженная „великодержавница“.

Ивановская Т. А., дочь профессора, сотрудница Археологического музея „русской ориентации“.

Лейтер М. Ю., лектор немецкого языка в научно-исследовательском ин-те Истории культуры им. акад. Багалея в Харькове, примыкает к „русской“ ориентации.

Степанова О. Ф., до отъезда из Харькова сотрудник Харьковского государственного историко-художественного музея, „русской“ ориентации³⁶.

В эту ячейку входил и я.

Ячейка при Научно-исследовательском институте Истории культуры им. акад. Багалея:

Зуммер В. П., зам. директора Научно-исследовательского института Истории культуры по учебной части³⁷...

Дубровский В. В., ученый секретарь этого института, сын священника, ярко выраженный украинский националист.

Ячейка при музее Украинского искусства:

Таранушенко С. А., директор музея Украинского искусства, сын торговца, украинский националист.

Чукин Д. Е., сын домовладельца, сотрудник музея Украинского искусства, украинский националист.

Войцеховский В. И., сын служащего, сотрудник сперва Харьковского художественно-исторического музея, потом музея Украинского искусства, поляк, прибыл из Баку по рекомендации Зуммера, украинский националист.

Поплавский О. Ц., дворянин, сотрудник Харьковского государственного художественно-исторического музея, поляк, ориентировался на близость с сотрудниками музея Украинского искусства — украинскими националистами, поддерживал связь с Москвой и Ленинградом.

К этой ячейке примыкал Зубарь М. И., сын служащего, художник-график, работавший с проф. Зуммером...

Берченко Е., научный сотрудник института истории материальной культуры...³⁸

Проф. Макаренко, украинский националист³⁹.

Эрнст Ф. Л., сын фабриканта, ярко выраженный украинский националист⁴⁰.

Якщо з керівниками мистецтвознавчих секцій розібралися досить швидко (і С. А. Таранушенко, і Д. П. Гордєєв „зізналися“ в тому, що було потрібно НКВС), то з іншими науковцями спостерігається трохи інша картина. Особлива роль, як з'ясувалося при вивченні справи, відводилася у цьому процесі Олегу Цеславовичу Поплавському, ім'я якого „прогриміло“ в Україні у 1927 році у зв'язку з незаконним розкриттям склепу гетьмана Розумовського у Батуринській і Воскресенській церкві⁴¹. Постановою НКО за цей вчинок О. Поплавського було знято з посади завідувача Конопотського округового музею і направлено до Харкова, де він почав працювати на посаді доглядача у художньо-історичному музеї. Згодом О. Поплавський відвідував семінар для музейних працівників, організований В. Зуммером. Викладачами цього семінару були: О. Никольська, Т. Ивановська, О. Берладина, В. Веретенников, — вже знані науковці не тільки у Харкові. Через деякий час його призначають завідувачем відділу зброї у музеї. У протоколі допиту від 16 жовтня 1933 року, тобто на наступний день після арешту, О. Поплавський зазначає, що за його ініціативою було вирішено влаштувати виставку зброї у будинку Червоної Армії. За версією НКВС, виставка зброї стала фактично тим доказом, що фігурує у всій „харківській справі“ мистецтвознавців. Ось під якими рядками підписується О. Поплавський:

„Фактически решил использовать выставку в целях получения оружия, которое впоследствии оставит у себя. Договорившись с директором музея ДКА Файном, я получил от него 1300 р. для поездки в Ленинград за получением экспонатов. В Ленинграде, я обратился по заранней договоренности директора музея — Никольской

с дирекцией „Эрмитаж” и через Автономова Александра, и Лингроса — работников „Эрмитаж” мне удалось получить образцы восточного и западного оружия в количестве 60-80 штук.

Кроме того, через Самойлова в музей военно-артиллер. Р.К.К.А. я получил образцы как старого, таки современного холодного и огнестрельного оружия в количестве — около четырехсот штук. Фактически повторяю особой необходимости в получении огнестрельного и холодного оружия современного не было.

Оружие я получил и доставил в музей лично в июле-августе м-це. По книгам музея это оружие не значится и не заприходовано, числится оно по актам приема⁴².

Та для нас більший інтерес має заява О. Поплавського на ім'я Верховного Прокурора УРСР з місця позбавлення волі, куди він був висланий згідно постанови Судової Трійки при колегії ДПУ УРСР від 24 лютого 1934 року за статтями 54-2, 54-4, 54-11 Карного кодексу⁴³:

„Верховному прокурору Украинской Советской социалистической республики

з/к Поплавского Олега Цеславовича
осужденного Тройкой Всеукр. ОГПУ
9.IV.34 г. в г. Харькове по ст. 58-11
на три года. Дмитровские лагеря
НКВД ст. Икша Савеловской ж.ж.
Московской обл. 5 стройучасток
Центр. р-на 22 общежитие

Заявление

Я был арестован 15.I-33 г. следователем Резниковым, мне было предъявлено обвинение в принадлежности к контрреволюционной организации, состоящей из научных музейных работников в г. Харькове. При этом мне было зачитано показание проф. Таранушенко, который указывал на меня и ряд других лиц как на членов организации. Проф. Таранушенко я знал, но никогда никаких разговоров, кроме официальных с ним не вел. До тех пор, пока я сидел в одиночной камере, я категорически отрицал, как существование к/либ-к-р организации, так и свое участие в каком-либо антисоветском поступке. Не будучи партийным, мне казалось, я честно и преданно работал на культурном фронте, стараясь внедрить в область своей специальности (оружееведение) марксистский базис.

Позже, попав в камеры, где сидели видные партийные работники Гарбуз, Грыцай, некоторые члены КПБУ, которые к тому времени писали свои показания, я слышал разговоры, что писать нужно, т.к. это необходимо совласти для высших политических целей на международной арене, что необходимо пожертвовать для этого не только своей жизнью, но и тем, что дороже жизни — честью. Я слышал разговор, „что здесь все признаются”, я видел, как почти все сидевшие со мной писали свои показания.

Под влиянием Гарбуза, я подал заявление о том, что состоял членом к-р организации. Под влиянием других, особенно Грыцай, которого я считал безусловно честным и преданным партийцем, начал свои дальнейшие показания, решив во всем полагаться на следователя и писать то, что ему необходимо для следствия. Авторитет ГПУ был силен, и в словах

следователя „Пишите”, „так нужно”, „писать надо” слышалось подтверждение моих убеждений, что это необходимо для каких-то высших непонятных мне, целей. Ибо я не мог себе ничем объяснить то обстоятельство, что такое тяжкое обвинение проводилось в таких размерах и так легко. Репрессии со стороны следствия и прекрасное содержание подтверждали мою уверенность. Эта уверенность была настолько сильна, что я в свою очередь убедил сидевшего со мной инж. Павлюка Георгия Дмитриевича давать вымышленные показания. После чего Павлюк также начал писать показания.

В основном мои показания сводились к следующему:

1. Еще в 1927 году я „проявил себя как ярко выраженный русский шовинист” тем, что, будучи зав. Конопотским музеем, раскопал могилу гетмана Разумовского в Батурине. Сначала мне этот акт инкриминировался как акт нацидемовский, не приведя веские доказательства в своей непричастности к нацидему, следователь Резников передал его на акт великодержавного шовинизма. Хотя я и старался его убедить в том, что это совершенно неубедительно, в конце концов надо было себя очернить и я согласился с этим.

2. Основой моих и всей группы обвинений явилось то, что „организация вооружалась”. Вооружение это могло идти только через меня, как завед. отделом оружия. Очевидно считалось, что раз музейная организация, она должна вооружаться музейным оружием. Я понимал, что от меня зависит обвинение всей группы и потому дал свое показание. При обыске в музее было отобрано штук 25 винтовок разных систем, зарегистрированных в обл.деле ГПУ. Оружие это в числе около 1500 шт. было получено мною для пополнения музея из складов арт.музея в Л(енин)граде. Оружие было запущенное, заржавленное, многие затворы неисправны. Готовясь к выставке по истории оружия в ДКА, оно очистилось, реставрировалось. Для показа отдела империализма, как последнего этапа капитализма, проникновения его на восток, его колонизаторской политики, мною было отобрано приб(изительно) 25 винтовок разных образцов и стран по 2 экземпляра для внешнего вида и разреза, т.е. детального показа разности систем. Чтобы не дискредитировать показания я увеличил количество винтовок до 40 шт., написав об их исправности. О том, что эти винтовки были более, чем десяти разных систем, я умолчал. Также сообщил о том, что с проф. Гордеевым нами разрабатывался план получения новой партии оружия из музеев и arsenалов, а также пулемета из Осовиахима. Проф. Гордеев совершенно не знал новом моем приобретении, как и вообще о работе отдела оружия. Я доказывал, правда, следователю, что вооружать организацию винтовками, для которой нужно 12 разных систем патронов, совершенно немыслимо, на что следователь ответил, что это совершенно не важно.

3. Развивая свои показания на основе зачитанных мне показаний проф. Таранушенко я подтвердил его список лиц, принадлежавших к организации, а также активное участие научн(ых) раб(отников) Житовского и Чукина в порученной им вербовке среди сельского населения.

4. Я дал показания и подтвердил их на очной ставке в том, что научн(ому) раб(отнику) Берладиной я сказал для какой цели было привезено оружие.

5. Я подтвердил чьи-то показания о том, что все выставки, доклады и лекции, устраиваемые музеем, носили антисоветский характер.

6. Я подтвердил показания проф. Таранушенко о том, что я посылался со специальной целью вербовки в разные места

Украины и в частности в Конотоп, завербовал группу лиц.

7. Я показал, несмотря на требуемую конспирацию, функции отдельных лиц и целье ячейки на периферии, а также несколько конспиративных собраний.

8. Все свои показания я подтвердил у Прокурора.

Мне неизвестно, состояли проф. Таранушенко или Гордеев в КЛИБО к.-р. организации. Но мои показания от первого до последнего листа являются вымышленными, вплоть до биографии, в которой следователь захотел вывести меня не то, как сына помещика, не то кулака, в то время, когда отец мой сын высленного из Польши крестьянина, был почтовым (мелким) служащим. Мать дворянка, дочь преподавателя кадетского корпуса Белецкого, одного из петрашевцев, бывшего в ссылке в Вологде, была акушеркой, имея небольшое хозяйство (26 десятин вместе со своим братом красногвардейцем Белецким, павшим на боевом посту в 19 году*).

Теперь, особенно после злодейского убийства т. Кирова, считаю необходимым довести до Вашего сведения о ложности своих показаний, пересмотреть мое дело и дело невиновных лиц, на которых я показал, дабы дать возможность правильно искоренения враждебного антисоветского элемента, могущего действительно активно выступить против союза, которому я не предавал такого значения в его активности.

14.XII-34 г. Поплавский⁴⁴.

Влаштування виставки зброї у Харкові мало трагічні наслідки не лише для харківських мистецтвознавців, а й для науковців Ленінграда. Заарештовані (у кінці 1933 — на початку 1934) професор Артилерійського музею О. О. Автономов⁴⁵, науковий співробітник із зброєзнавства Ермітажу Е. І. Ліндрас⁴⁶, завідувач секції медалей Ермітажу І. Г. Спаський⁴⁷ звинувачувалися у тому, що нібито були учасниками „контрреволюційної націоналістичної організації російських і українських повстанських груп”⁴⁸. Але жоден із них винним себе не визнав, за що і отримали кожний „по максимуму”: О. Автономов — 10 років, Е. Ліндрас — 10 років, І. Спаський — 5 років позбавлення волі.

Через кілька днів після арешту О. Поплавського, 19 жовтня 1933 року, у Харківському художньо-історичному музеї уповноважений ДПУ УРСР Артемов, начальник II Відділу ДПУ Шерстов, уповноважений ДПУ Александров, представник Наркомосу УРСР Шиян у присутності директора музею О. Нікольської і представника Всеукраїнського Соціального Музею ім. Артема Боева склали акт про вилучення вогнепальної зброї з художньо-історичного музею⁴⁹. У списку вилученої зброї значиться 20 найменувань: німецькі, російські, англійські, італійські, французькі гвинтівки і навіть один револьвер. Для директора музею обшук у музеї мав фатальні наслідки — 21 жовтня заарештовують і її.

* Так у тексті.

** Временно исполняющий обязанности директора.

Відразу зазначимо, що О. Нікольська винною себе не визнала. Ось рядки із звинувачення:

„Никольская Елена Александровна — зав. отделом і врид.** директора Харьковского художественно-исторического музея была завербована в к.-р. организацию профессором искусствоведом Гордеевым.

Никольская являлась членом к.-р. ячейки украинско-русского фашистского блока при Харьковском худ.-историческом музее — активно способствовала созданию базы боевого оружия для организации при музее и проводила саботажническую работу по музейной линии”⁵⁰.

Не визнала себе винною і О. Берладіна — науковий співробітник цього ж музею, через що їхні справи за рішенням судової Трійки при Колегії ДПУ УРСР від 24 лютого 1934 року було повернуто на дослідження. Перевірка справи О. Нікольської зайняла майже три місяці, аж доки не відбулося чергове засідання з вироком:

„Никольскую Елену Александровну заключить в исправной трудлагерь сроком на три года. Приговор считать условным. Из-под стражи освободить. Дело сдать в архив”⁵¹.

Серед документів, що зберігаються у справі О. Нікольської (а їх обмаль), нашу увагу привернув аркуш, списаний чорним олівцем з обох боків і підписаний О. Нікольською. Він містить чимало цікавої інформації щодо мистецького оточення того часу, і в ньому зовсім відсутнє те, чого від неї чекали слідчі:

„За последние 2-3 года мои встречи с Гордеевым были редки и носили случайный характер. Особенно с осени 1931 года, когда он взял большое количество лекций в Художественном институте. У меня была утренняя работа в Музее и вечера в качестве библиотекаря института Материальной культуры. Поэтому мы встречались почти исключительно только в музее или в институте. В музейной работе, особенно в последние годы, Гордеев непосредственного участия не принимал и бывал там редко, в качестве члена Музейного совета. В последнее время (года два) музейный совет собирался нерегулярно и созывался администрацией главным образом для рассмотрения и оценки художественных вещей, намеченных к приобретению. В начале 1932 года (кажется в марте-апреле) было проведено ряд заседаний Совета, посвященных разработке структуры и положения Украинского музея искусств, по поручению сектора науки Наркомпроса Гордеев на этих заседаниях бывал регулярно. Особенно часто я встречалась с ним в мае-июне 1932 года, когда была создана специальная бригада под руководством Чигиринского для детализации и переработки поданного музеем проекта структуры Украинского музея искусств и я вошла с ним в одну группу. Эта группа, в которую входили, кроме меня и Гордеева, Беседин⁵², Чукин и, кажется, Горбенко, разрабатывала вопрос о том, какие виды искусства должны входить в диапазон нового музея и на каких принципах будет подбираться материал для экспозиции. Материалы по работе бригады находятся в музее. Заседания происходили в помещении музея. В 1933 году музейный совет ни разу не

созывался. Гордеев заходил в музей в связи с докладной запиской, которая от имени членов музейного совета направлялась на имя Наркома просвещения о предоставлении помещения для музея. Кроме того, заходил и лично ко мне по вопросу о приобретении для музея эскизов художника Лансере⁵³, сделанных им для клуба железнодорожников. Гордеев настоятельно рекомендовал приобрести их для музея. Весной 1933 года он несколько раз заходил к Берладиной и ко мне в связи с учебной программой, которую он представил в художественный институт. Кроме того, он иногда заходил в музей Украинского искусства к Таранушенко, но по каким делам — мне неизвестно.

Другим местом наших встреч был Институт Материальной культуры. Там мы встречались на заседаниях секции искусствоведения и иногда после заседаний или занятий с аспирантами беседовали неофициально. При этих беседах иногда присутствовали такие лица: Лейтер, Берладина, Луцкевич, Ивановская, Тесля, Болтенко⁵⁴. Темы, которые обсуждались, были связаны с работой института. Часто критиковали администрацию института директора Федоровского и, особенно, ученого секретаря Дубровского за их бюрократическое отношение к делу. Гордеев, кроме того, критиковал и работу художественного института, в особенности большое количество заседаний, которые, по его мнению, не имели реальных результатов. Обсуждались вопросы, связанные с самокритическими выступлениями в секции искусствоведения. Разговоров на политические темы не было.

Кроме того, за последние 2—3 года я несколько раз встречалась с Гордеевым и Берладиной (раз 5—6). Времени этих встреч точно не помню, последний раз, кажется это было в январе-феврале 1933 года. Характер этих встреч, — частный, семейный. Присутствовали там родственники Берладиной, Берладина, Лейтер, Ивановская, Гордеев, один раз была Степанова и Федоровский. Тем разговоров вспомнить не могу.

Года 2—3 тому назад такие же семейные собрания устраивал у себя Гордеев, на них бывали у него Зуммер, Дубровский, Водолажченко, но в 1932-1933 году их не было.

Гордеев иногда заходил ко мне на дом, но редко в связи с музейными или институтскими делами. В последнее время, незадолго до отъезда он приходил обсуждать вопрос относительно кандидатуры своей в Университет, предлагал подать туда заявление и рекомендовал мне и Берладиной также подать заявление.

Несколько раз приходил относительно картин Лансере и однажды был вместе с художником Лансере. Разговор на политическую тему вспоминаю только один. В связи с осложнениями на КВЖД, он высказывал предположение, что может возникнуть война на Восточном фронте и в связи с этим может наступить сильное ухудшение в экономической жизни СССР. При разговоре, кажется, присутствовала моя мать.

Гордеев — человек очень узких специальных интересов и темы его разговоров почти никогда не выходят за пределы этих интересов. С июня 1933 года, после отъезда Гордеева в Тифлис я с ним больше не встречалась.

30.XII.1933

Е. Никольская⁵⁵.

Після звільнення з-під арешту, О. Нікольська продовжувала працювати у музеї: залишилася оберігати колекцію під час окупації міста німцями,

тяжко хворіючи при цьому. Померла на території Польщі у 1943 році.

Постановою Президіуму Харківського обласного суду від 5 вересня 1958 року було зазначено, що за постановою Судової Трійки колегії ДПУ УРСР від 24 лютого 1934 року Гордеев Д. П. і Таранушенко С. А. засуджені до 5 років виправно-трудова таборів; Поплавський О. Ц., Жолтовський П. М. — до 3 років виправно-трудова таборів; Стешенко Я. І. — до трьох років виправно-трудова таборів та висилки до Казахстану; Нікольська О. О. — до 3 років умовно, — нібито за те, що вони були учасниками контрреволюційної організації „Російсько-український фашистський блок”. Звинувачення не мали під собою достатніх фактів, а тому справу „...прекратить за недоказанностью состава преступления”⁵⁶. Не реабілітували тільки В. В. Дубровського, відмовою послугувала мотивація довідки УКДБ, згідно якої під час окупації він був головою „Просвіти” і „членом приводе ОУН”⁵⁷.

Ми не ставили перед собою завдання прискіпливо дослідити і переглянути суть кримінальної справи №1029, яка була охрещена у НКВС як „Жупани”. Це вже було зроблено у кінці 1950-х рр., коли більшість з них була реабілітована. Ми не брали за мету опублікувати масив документів, які зберігаються у цих страшних трьох томах. Але і ті, які були відібрані нами, все таки дають уявлення про те, як фабрикувалися такі процеси спеціалістами НКВС. І, як показують окремі документи, не всі витримували моральний і фізичний тиск, підписуючи те, що було сфабриковано у надрах НКВС — карального інструменту тоталітарної держави, яким був на той час СРСР. Ми бачимо, як деякі (такі як О. Поплавський) увірували з часом у те, що визнання провини, якої насправді не було, потрібно для якихось вищих інтересів (!). А в результаті — ставилися підписи, адже так потрібно...

Але, як бачимо, не всі зламалися. Екстремальна життєва ситуація, у якій опинилися О. Нікольська і О. Берладина, виявила у них найвищі людські якості, які полягають у поняттях чесності, порядності, поваги, відданості своїй справі.

Розгром усіх мистецтвознавчих кадрів Харкова не тільки завдав величезної шкоди розвитку науки про мистецтво, він на багато років (на десятиліття!) взагалі припинив розвиток мистецтвознавства. Адже були винищені не лише фахівці, а й — головне — представники харківської університетської школи мистецтвознавства, наукові засади якої формувалися протягом століть. Навіть і та реорганізація у 1920-х

роках не змогла зупинити розвитку. Більше того, якраз у цей час з'являється ціла когорта молодих, перспективних вчених мистецтвознавців — учнів Федора Шміта, готових на нові пошуки, на закладення підвалин у науковому вивченні українського мистецтва. Всі вони були вченими не суто кабінетного типу. Практична робота із дослідження пам'яток образотворчого мистецтва та архітектури поєднувалася із роботою у архівах, бібліотеках.

Вони зробили не так багато, як це може здатися на перший погляд, та могли б зробити набагато більше. Про те, що мистецтвознавство стало для них справою всього життя, свідчить і той факт, що навіть після

звільнення з таборів майже всі продовжили займатися мистецтвознавством. О. Берладіна захищає дисертацію майже перед смертю! Плідно займався історією мистецтва Д. Гордєєв, який мешкав до кінця своїх днів у Тбілісі. Та й С. Таранушенко встиг написати працю, яка узагальнила його науковий пошук.

Специфіка творчої праці, праці наукових дослідників не дає можливості всіх рівняти під один гребінець. Це неприродно. Але поважне ставлення науковців, митців один до одного, а влади — до них особливо — безсумнівне. Історія з розгромом харківського осередку мистецтвознавців сумна й водночас повчальна для тих, хто забуває про це.

м. Суми

¹ Побожій С. Харківська секція кафедри мистецтвознавства. З історії мистецтвознавчих осередків України 20—30-х років // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. — Вип. 1. — К., 1994. — С. 118—124.

² Побожій С. Харківська університетська школа мистецтвознавства: історія, напрями, проблеми // Українське мистецтвознавство. Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 1. — К., 1993. — С. 70—85.

³ Сумцов Микола Федорович (1854—1922) — етнограф, фольклорист, літературознавець і мистецтвознавець. Автор мистецтвознавчих праць, читав історію мистецтва у Харківському університеті.

⁴ Киричичков Олександр Іванович (1845—1903) — літературознавець, історик мистецтва; професор Харківського, Новоросійського і Московського університетів. У Харківському університеті читав лекції (1873—1884).

⁵ Редін Єгор Кузьмич (1863—1908) — історик мистецтва й археолог. Засідував кафедрою теорії та історії мистецтва з 1893 до 1908 у Харківському університеті. З 1893 р. — член Харківського історико-філологічного товариства. Автор праць з історії ранньохристиянського, візантійського, давньоукраїнського мистецтва.

⁶ Шміт Федір Іванович (1877—1937) — історик і теоретик мистецтва. Завідувач кафедри теорії та історії мистецтва Харківського університету (1912—1919). З 1921 до 1924 р. працював у Києві; з 1924 р. — у Ленінграді. Академік ВУАН з 1921 р. Дослідник архітектури і образотворчого мистецтва Візантії, балканських країн, країн Близького Сходу, України. Автор оригінальної теорії в українському мистецтвознавстві про циклічний прогресивний розвиток мистецтва. Репресований у 1933 р. 5 листопада 1937 р. засуджений до вищої міри покарання. З грудня 1937 р. розстріляний у Ташкенті.

⁷ Нікольська Олена Олександрівна (1892—1943) — мистецтвознавець. Учениця академіка Ф. Шміта. Навчалася в аспірантурі при ІНО під його керівництвом. З 1928 р. працювала у Хар-

ківському художньо-історичному музеї. Репресована у 1933 р. Зайнята з-під арешту у 1934 р. Досліджувала вірменське мініатюрне малярство.

⁸ Іванюкська Тетяна — мистецтвознавець, учениця академіка Ф. Шміта. Навчалася в аспірантурі ІНО у Харкові під керівництвом Ф. Шміта. Досліджувала мистецтво Кавказького регіону. Не дивлячись на те, що її ім'я досить часто зустрічається на сторінках справи №1029, відсутні будь-які документи, які б свідчили про те, що вона була репресована.

⁹ Лейтер Марта Юрїївна (1898 — ?) — мистецтвознавець. Учениця Ф. Шміта. Навчалася в аспірантурі Харківського ІНО, де працювала науковим співробітником на кафедрі європейської культури. Викладала також німецьку мову в Харківському авіаційному інституті. Арештована 21.IV.1938. Винною себе не визнала. Подальшої долі наміє відомо.

¹⁰ Берладіна Оксана Акімівна (1894—1960) — мистецтвознавець, кандидат мистецтвознавства з 1960 р. Учениця академіка Ф. Шміта. Закінчила Вісні жіночі курси у Харкові (1912). Навчалася в аспірантурі на кафедрі української культури ІНО (1923—1926). Працювала науковим співробітником Музею українського мистецтва (1920—1922). З 1929 р. викладала у художньому інституті Харкова. Репресована у 1933 р. З 1945 р. викладала історію мистецтва в учбових закладах Орджонікідзе. Вивчала українське галузвання.

¹¹ Гордєєв Дмитро Петрович (1889—1968) — мистецтвознавець. Вивчав історію мистецтва у Харківському університеті під керівництвом Ф. Шміта (1908—1913). З 1922 р. — дійсний член казакського історико-археологічного інституту у Тбілісі. З 1926 р. — керівник Харківської секції Київської кафедри мистецтвознавства. З 1930 р. викладав у Харківському художньому інституті. Репресований у 1933 р. З 1937 р. — у Кутаїсі, потім — у Тбілісі. Займався дослідженням візантійського мистецтва, мистецтва Грузії і Вірменії.

¹² Таранушенко Стефан Андрійович (1889—1976) — мистецтвознавець. Навчалася у

Харківському університеті, де займався історією мистецтва під керівництвом Ф. Шміта. Працював у Музеї українського мистецтва, був його директором. Репресований у 1933 р. Після звільнення працював у Курську і Астрахані, Києві. Досліджував українську народну архітектуру, живопис, декоративно-ужиткове мистецтво. Серед його праць відзначимо наступні: „Мистецтво Слобожанщини“ (1928); „Покровський собор у Харкові“ (1923); „Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України“ (1976).

¹³ У першому збірнику „Мистецтвознавство“ (Харків, 1928—29) були вміщені також наступні статті: Іванюкська Т. Матеріали до вивчення мистецтва древнього Кавказу. П'ять Кавказские бронзове „ювасте“ пражки (с. 11—27); Берченко Є. Як збирати матеріал до настінних розписів (с. 29—35); Лейтер М. Из матеріалов по изучению мозаичных полей Херсонеса Таврического I. Мозаичные полей базилики, раскопанной в 1889 г. (с. 53—65); Берладіна К. Матеріали з історії українського образотворчого галузвання. Композиційні схеми іконографічні форми українських фресоней від середини XVII до XX ст. (с. 67—106); Стенанова О. Т. Матеріали до вивчення української дерев'яної різьби. Дерев'яні різьбовані напрестольні хрести (с. 107—127); Вязьмітіна М. Ісламські збірки Харківського художньо-історичного музею (бронза, кераміка, дерева) (с. 129—145); Гордєєв Д. К вопросу о разгруппировании эмалей Хахудьского складня (с. 148—165); Зуммер В. М. Книга Боткина как материал для биографии А. И. Иванова (дод.: с. 1—15).

¹⁴ Про збіриш „Мистецтвознавство“ Харківської секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН. — Центральный державный архив мистецтва і літератури України, ф. 208, оп. 1, од. зб. 298, арк. 127.

¹⁵ Жолтовський Павло Миколайович (1904—1986) — мистецтвознавець, доктор мистецтвознавства з 1981 р. Закінчив у 1932 р. Київський художній інститут. У 1920-ті роки працював у Музеї українського мистецтва. Репресований у 1933 р. Автор праць з історії українського мистецтва; досліджував художнє життя України XVI—XVIII століть.

¹⁶ Поплавський Олег Цеславович (1903—після 1956) — музейний діяч. У 1923 р. закінчив у Конопоті соціально-економічну школу. З 1923 до 1925 р. навчався у Київському археологічному інституті. Втіркнув читав лекції академік Ф. Шміта. З 1925 до 1927 рр. — завідувач Конопотського округового музею. З 1928 р. працює у Харківському художньо-історичному музеї. Репресований у 1933 р.

¹⁷ Чукін Дмитро Григоров (1909—?). Закінчив літературне відділення Харківського ІНО та інститут матеріальної культури. Працював до арешту старшим асистентом Музею українського мистецтва. Репресований у 1933 р. (?)

¹⁸ Ернст Федір Людвігович (1891—1942) — історик мистецтва. В 1922—33 рр. працював у Всеукраїнському історичному музеї; з 1926 р. — на посаді київського крайового інспектора з охорони пам'яток культури. Перший почав досліджувати та популяризувати творчість Г. Нарбута, з яким навчався у Луцькій чоловічій гімназії. Досліджував українську архітектуру й образотворче мистецтво XVII—XX ст. Репресований у 1933 р. Засуджений у 1942 р. до вищої міри покарання.

¹⁹ Подаємо у скороченому вигляді із збереженням мови оригіналу.

²⁰ Очевидно, йдеться про лист Й. В. Сталіна до редакції журналу „Пролетарська революція”: „Про деякі питання історії білорусизму”, який був опублікований у цьому журналі у №6 за 1931 рік.

²¹ Йдеться про критику харківських мистецтвознавців щодо виходу у світ першого збірника „Мистецтвознавство”.

²² ЛІЛН — Ленінградський інститут літератури і мистецтва.

²³ ГАНМК — Державна академія історії матеріальної культури.

²⁴ Копія машинопису листа Ф. Шміта до Д. Гордєєва від 24.III.1932 р. — Архів УСБУ по Харківській області, спр. № 1029, Т. 1, арк. 55—57.

²⁵ З протоколу допиту Д. Гордєєва від 26.XI.1933 р. — Там само, арк. 17.

²⁶ Там само, арк. 18.

²⁷ Бузескул Владислав Петрович (1858—1931) — історик античності. У 1890—1921 рр. — професор Харківського університету. Академік ВУАН з 1925 р.

²⁸ Нікольський Олександр Михайлович (1858—1942) — зоолог, професор Харківського університету (1903—1920) та ІНО (1921—1926). Академік ВУАН з 1919 р. Батько мистецтвознавця О. О. Нікольської.

²⁹ Білецький Олександр Іванович (1884—1961) — літературознавець, театрознавець. Закінчив Харківський університет (1907), з 1912 р. — його викладач. Займався мистецтвознавством; в університеті слухав лекції Є. К. Рєдіна. Разом з Ф. Шмітом викладав у 1919 р. у Харкові у Вільному університеті.

³⁰ Булаховський Леонід Арсенович (1888—?) — мовознавець. Закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету (1910).

³¹ Ріттер Павло Григорович (1872—1939) — літературознавець і мовознавець. У 1894 р. закінчив Харківський університет. Автор праць з давньо- і новоїдійської літератури і мови.

³² Архів УСБУ по Харківській області, спр. № 1029, Т.1, арк. 18—19.

³³ Багалій Дмитро Іванович (1857—1932) — історик; у 1906—1910 — ректор Харківського університету. З 1919 р. — академік ВУАН. Викладав історію України у Харківському ІНО.

³⁴ Архів УСБУ по Харківській області, спр. № 1029, Т.1, арк. 23.

³⁵ Там само, арк. 24.

³⁶ Степанова О.Ф. — мистецтвознавець, працювала науковим співробітником ІНО. Учениця академіка Ф. Шміта (?). Див. лист Д. П. Гордєєва до М. С. Гольдіна від 3.X.1926 року, де, зокрема, зазначалося: „Если, согласно данным бумаги 14.VIII, считать Ник.(ольскую) и Иван.(овскую) выбывшими из каф.(едры) Евр.(опейской) культ.(уры), уже не говоря о Лейтнер, то я собственно совершенно не понимаю о какой „секции“ искусствоведения может идти речь? Именно реально работающая группа ученых акад.(емика) Шмита, в число коих, кроме уже названных, входят Берладина и Степанова, а возможно, и Берченко, и являются живой основой секции; без них едва ли бы возможно было и подымать вопрос о секции...”

³⁷ Зуммер Всеволод Михайлович (1885—1970) — мистецтвознавець, професор з 1924 р. Закінчив у 1916 р. Київський університет, у 1917 р. — Московський археологічний інститут, займався питаннями музеєзнавства, історії мистецтва, художньої критики. Репресований у 1933 р.

З доповідної записки Д. П. Гордєєва до Укрнауки: „С окончательным переездом в Харьков проф. В. М. Зуммера и переходом его из Киевской кафедры в нынешнюю секцию, состав Харьковской кафедры имеет возможность получить полное соответствие со схемой, рассмотренной и одобренной Укрнаукой”. — Центральный державный архив литературы и мистецтва, ф. 208, оп. 1, од. зб. 298, арк. 21.

³⁸ Берченко Євгенія — мистецтвознавець; займалася вивченням українських настінних розписів. Учениця академіка Ф. Шміта (?). Навчалася в аспірантурі при ІНО; науковий співробітник секції історії російської культури (керівник секції професор В. В. Веретенников). Працювала у Харківському Музеї українського мистецтва.

³⁹ Макаренко Микола Омелянович (1877—1938) — мистецтвознавець і археолог. Працював у Ермітажі (1902—1919), співробітником історико-філологічного факультету відділу УАН (1920—1929). Досліджував мистецтво часів Київської Русі; українське мистецтво XVI—XVIII ст. Репресований у 1934 р. Засуджений до вищої міри покарання у 1937 р.

⁴⁰ Архів УСБУ по Харківській області, спр. № 1029, Т.1, арк. 28—33.

⁴¹ Ернст Ф. Герострат з Конопоту // Пролетарська правда. — 1927. — 3 серп.

⁴² Протокол допиту О. Ц. Поплавського від 16.X.1933 р. — Архів УСБУ по Харківській області, спр. № 1029, Т. 2, арк. 97—98.

⁴³ Виписка з протоколу № 24/584 Судової Трійки при Колегії ДПУ УРСР від 24 лютого 1934 р. — Архів УСБУ по Харківській області, спр. № 1029, Т. 2, арк. 133.

⁴⁴ Архів УСБУ по Харківській області, спр. № 1029, Т. 2, арк. 135—137.

⁴⁵ Автономов Олександр Олександрович (1884—?). До арешту — професор артилерійського музею Державного Ермітажу.

⁴⁶ Ліндрас Еміль Іванович (1884—?). До арешту — науковий співробітник збірознавства Державного Ермітажу.

⁴⁷ Спаський Іван Георгійович (1904—?). До арешту завідував секцією медалей Державного Ермітажу.

⁴⁸ Архів УСБУ по Харківській області, спр. № 1029, Т. 3, арк. 68.

⁴⁹ Там само, спр. № 1029, Т. 2, арк. 92.

⁵⁰ Там само, спр. № 1029, Т.1, арк.127.

⁵¹ Там само, арк. 130.

⁵² Бєсєдін Сергій Фотійович (1901—?) — живописець і графік. Закінчив у 1929 р. Харківський художній інститут. Заслужений діяч УРСР з 1970 р.

⁵³ Лансєрє Євген Євгєнович (1875—1946) — графік і живописець. Входить до групи „Мир искусства”.

⁵⁴ Болтенко Михайло Федорович (1888—1959) — археолог, музеєзнавець. Закінчив Новоросійський університет (1912). Один з організаторів Одеського археологічного інституту (з 1921 р.). Член Німецького археологічного інституту (1927). З 1933 р. — у Харкові. Працював в Інституті історії культури ім. Багалія. Репресований у 1934 р.

⁵⁵ Архів УСБУ по Харківській області, спр. № 1029, Т. 1, арк. 119—120 зв.

⁵⁶ Там само, спр. № 1029, Т. 3, арк. 266.

⁵⁷ Там само, арк. 269, 269 зв.

Побожій, С.І. «Жупани». Справа № 1029 про процес над харківськими мистецтвознавцями

[Текст] / С.І. Побожій // Родовід. — 1999. — № 1(17). — С. 17—25.